

Rigó Balázs

Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék

Témavezető: Földi András tanszékvezető egyetemi tanár

A 16. század három teoretikusa – avagy milyen a jó fejedelem?

Összehasonlító forráselemzés a humanista államelmélet szemszögéből

I. „Inkább akarok becsületes lenni, mint okos...” – Bevezetés gyanánt

Az állam létezése óta foglalkoztatja az uralkodókat, államférfiakat, gondolkodókat, hogyan lehet jól irányítani, működtetni, még ha a szorosabban vett államelmélet viszonylag új tudomány is. A történeti hagyományban az uralkodók, államférfiak megítélése sok esetben eltérő. Némelyik uralkodó az utókor szemében gazember lett, és púpos, erőszakos, vérfertőző mint III. Richárd, és volt, aki az igazság megtestesítőjeként ismert mint Mátyás király. Ezt Morus Tamás is tudta, amikor a következőképpen háritotta el magától az írástudó felelősségét: *„Mert igaz ugyan, hogy a legfőbb gondom nekem, hogy a könyvben semmi hamis dolog ne legyen, de ha egyszer valami kétes, hadd mondjam inkább a más hazugságát, mint a magamét, ugyanis inkább akarok becsületes lenni, mint okos.”*¹

Jelen dolgozat célja, hogy államelméleti nézőpontból összehasonlítsa Morus Tamás, Niccolò Machiavelli és Rotterdami Erasmus fejedelemképét. A fő kérdés: milyen a jó fejedelem. Az összehasonlítás az *Utópia* (1516), *A fejedelem* (1513) és *A keresztény fejdelem neveltetése* (1516) című munkák alapján történik. A tanulmánynak nem célja egyéb vallási, filológiai, irodalmi nézőpontú emberképet, a művészeteket, természetet, Istent érintő kérdések taglalása. Ahol ezek a megállapítások a fejedelem tulajdonságaival kapcsolatban előkerülnek, ott a kérdéseket érintőlegesen mutatjuk be.

¹ MORE 2002 21.

A szerzők természetesen több munkájukban foglalkoztak a jó fejedelem, a jó államvezetés kérdésével, ugyanakkor szinte azonos időben történő megjelenésüket, hatásukat, utóéletüket tekintve ez a három mű az, ami az állammal, uralkodással részletesen, fő kérdésként foglalkozik. Sokszor annyira összecsengenek az – ellentétes – vélemények, mintha egy párbeszéd közepén érezné magát az olvasó. További szempont, hogy mindhárom mű még Luther wittenbergi pontjainak megjelenése előtt keletkezett, így vizsgálatra alkalmas a reformáció tárgyalása nélkül, bár a reformáció előzményei, kiváltó okai természetesen már akkor léteztek. Tehát ezért is ezt a három művet hasonlítjuk össze. Nem feledve, hogy teljes életművük és utóéletük bemutatásának összképe jobban (el)fedné a valóságot. *„A korai tizenhatodik század jól képzett orátorát az jellemezte, hogy valamely ügyet vagy témát egyszerre több oldalról is megközelített, azaz értelmét a finom distinkciókra épülő konfliktusok, az érzékeny megkülönböztetésekből adódó ütköztetések formálták.”*² Az Utópia önmagában disputa. Ugyanakkor a három mű együtt olvasása is kiad egy újabb, árnyaltabb, teljesebb vitát, ahol a szerzők önmagukkal való vitatkozása során kialakuló kétségeit felváltja a többi szerző által adott másik megoldási mód.

Mindig maradnak megválaszolatlan kérdések, és a válaszok új kérdéseket szülnek, ezért a téma folyamatos újragondolása szükséges. *„Péterem, [...] figyelmeztess rá, ha valamit kifelejtettem volna. Ami ezt illeti, megbízom magamban. Mert bárcsak olyan kiváló lenne a tehetségem és műveltségem, mint amilyen biztos a memóriám. Persze annyira azért nem, hogy azt hinném, én nem felejtettem ki semmit”*³ – írja Morus. Machiavelli megfogalmazásában ugyanez: *„Azt akartam, ne más váljék e munka becsületére, csakis a tartalom gazdagsága és a benne foglaltak komoly volta; emiatt fogadtassék jó szívvel.”*⁴ Erasmus a nevelés hitében, a hízelkedés nélküli tanácsadásban látja írása célját, amit *„aforizmákkal megtűzdelve, hogy olvasásuk ne váljék unalmassá”*⁵ írt meg, de úgy hogy az uralkodásról kifejtett tételektől se üssenek el nagyon.

Morus, Machiavelli, Erasmus életének fontosabb elemeit tekintjük át, majd a három mű fejedelemképeinek összehasonlítása következik, intézményi és személyi oldalról következtetések levonásával. A

² TÓTA 2010 19.

³ MORE 2002 21.

⁴ MACHIAVELLI 1978 7.

⁵ ERASMUS 1992 8.

következtetések valamelyest óhatatlanul szubjektívek, azonban „bizonyos, hogy a természet rendjénél fogva kinek-kinek tetszik a saját ötlete.”⁶

Történelmi háttér

Huizinga szerint „a reneszánsz átrakodóhely. Átmenet a középkorból az újkorba (és hogy is lehetne más?), s nem egy, egyetlen nagy átfordulás képét mutatja, hanem a parthoz ütődő hullámok hosszú soráét: mindegyik más helyen és más-más pillanatban törik meg. Mindenütt másképp rajzolódik ki a határvonal régi és új között, minden kultúrforma, minden gondolat saját kora felé fordul, és a változás sohasem vonatkozik a műveltség egész összességére.”⁷ Störig a reneszánszból az individualizmust, a teológiai kötöttségekre és célokra tekintet nélküli szabad diskurzust az antikvitással; valamint az észre és tapasztalatra épített tudományt, világiasságot emeli ki.⁸ Ezek a tulajdonságok a középkori aszketizmussal összevetve minden szempontból új, radikális változást sugallnak. Pedig „a reneszánsz kori itáliaiakból sem vették ki teljesen a hagyománytisztelet. Mindössze arról van szó, hogy egy még régebbi tradíció nevében hátat fordítottak egy korábbinak. Rajongással tekintettek a klasszikus ókorra, a középkori tradíciót pedig úgy állították be, mint ami maga is szakítás a tradícióval.”⁹

A XV. század végén Észak- és Közép-Itália Európa legvárosiasodottabb területe volt, ám Itália Franciaország és Spanyolország küzdőtere, míg a német-római császár uralma csak névleges volt e területek felett. Az olasz városkormányzat azonban nem széles képviselői rendszeren, hanem szűk alapokon nyugodott, és ezért vagy anarchiában vagy abszolút uralomban végződött. A politikai jogokkal rendelkező polgárok csekély száma miatt a szabad polgárok közvetlen kormányzata nem volt képes további funkciókat betölteni. Ez a kormányzat tehát gyenge és ingatag. A polgárok kis rétege kihasználta a többit, és így egy kalandor könnyen kijátszhatta az elégedetlenek tömegeit a családi érdekek által megosztott oligarchia ellen. Az újkori olasz város kénytelen volt erőforrásait növelni, területét ki kellett terjesztenie és befolyását egyre nagyobb területre, kisebb városok leigázása árán is növelnie kellett, ezáltal megsokszorozta alattvalóit, míg korlátozta a tényleges politikai jogokat gyakorló polgárai számát. Ez a XV. századi városi demokrácia gyengesége, amely az oligarchiát vagy a helyi

⁶ MORE 2002 31.

⁷ HUIZINGA 1997 97-98.

⁸ STÖRIG 1997 221.

⁹ BURKE 1999 26.

zsarnokságot termelte ki.¹⁰ „Míg annakelőtte az állam életét a korábbi koroktól átörökölt hatalmi struktúrák és a hagyomány vagy magasabb tekintély megszabta törvény határozta meg, most az egyéni képességek és a céltudatos politikai tett és gondolkodás esett latba a legnagyobb súllyal. Az állam maga mint emberi akarattal és értelemmel megérthető és manipulálható dolog jelent meg, s e politikai szemlélet teszi az itáliai városállamokat a modern állam előfutáraivá.”¹¹

Almási Miklós szerint a XV. század végére kiderül, hogy „a politika titkos szféra, hogy a nyilvánosság csak a manipuláció egyik eszköze, amit azonban a politikusnak nem szabad komolyan vennie. [...] Uralkodni annyit jelent, mint félrevezető látszatok árnyékában érvényesíteni a hatalom valóságos törekvéseit. [...] A politikus tehát a látszatteremtéssel még külön is megerősíti a magánéletet a politikától elválasztó falakat.”¹²

„Különösen jellemző azonban erre az évszázadra a condottieréknek (zsoldosvezéreknek) független uralomra, sőt koronákra törekvése; újabb lépés a tiszta ténylegesség pályáján és nagy díj a tehetségnek, csakúgy, mint az elvetemültségnek. Az apróbb zsarnokok mostanában, hogy támaszt biztosítsanak maguknak, szívesen szegődnek a nagyobb államok szolgálatába és condottieréik lesznek, ami némi pénzt és némely gaztettért büntetlenséget is szerez nekik, sőt talán területük megnagyobbodását is. A nagyoknak és kicsinyeknek egészben véve jobban meg kellett erőltetniök magukat, meggondoltabban és számítóbban kellett eljárniök és a túlságosan tömeges szörnyettektől óvakodniök kellett; általában csak annyi gonoszt volt szabad cselekedniök, amennyi bebizonyíthatóan céljaikat szolgálta – ennyit a kívülállóak ítélete is megbocsátott nekik. [...] Itália fejedelmeit csupán a tehetség és a hideg számítás tudja lényegesen előbbre segíteni. [...] Csodálatos módon keveredik egymással a XV. század olasz városállamaiban a jó, meg a rossz. A fejedelmek személyisége annyira kidolgozott, gyakran olyan jelentőségű, helyzetükre és feladatukra nézve annyira jellegzetes lesz, hogy az erkölcsi ítélet nehezen jut velük szemben szóhoz.”¹³

Ebben a politikai kavalkádban a zsarnokok, oligarchák, zsoldosvezérek, és a városi köztársaságok vagy a Pápai Állam önmagában bonyolult érdekellentétei és összefonódásai között kellett Itáliának fennmaradni vagy egyesülni. A politikai realisták látták, hogy ez inkább vágyálom, mint valós lehetőség, de írásaikban nem győzték eleget hangsúlyozni Itália

¹⁰ ANTALFFY 1986 39-41.

¹¹ TARNAS 1995 257.

¹² ALMÁSI 1980 128-129.

¹³ BURCKHARDT 1978 16-18.

egységének szükségét, amit összekapcsoltak a jó fejedelem, a jó államvezetés kérdéskörével. Az államvezetés, államberendezkedés problematikája kortól és helytől függetlenül mindig érdekelte a gondolkodókat. *„Mivel az itáliai félszigeten köztársaság és fejedelemség egyaránt előfordult, az emberekben szokatlanul erősen tudatosodott, hogy a politikai rendszer (governo, reggimento) nem isten adta, hanem ember alkotta valami, és mint ilyen megváltoztatható.”*¹⁴ Machiavelli Dante, Petrarca és Marsilius, valamint természetesen Livius és Polübiosz szellemi örököseként a jó fejedelem által megvalósítandó legfőbb célt, Itália egységét tartotta szem előtt. Morus gazdasági, vallási kérdéseket helyezett előtérbe a szerinte jó államszervezet kapcsán, Erasmus pedig az erkölcsös államvezetés normáit dolgozta ki. Mindhárman saját életkörülményeiket, érdekeiket, céljaikat írták le, mégis sok a hasonlóság és természetesen még több a különbség köztük.

*„A reneszánsz tudósok folytatták, illetőleg újramezítették a latin szerzők tanulmányozását, amit a középkori grammatikusok műveltek, de nagymértékben kitágították és továbbfejlesztették ezt a tevékenységet, illetve önmagáért kezdték művelni. Nem voltak keresztényellenesek, de, laikusok lévén, nem rendelték alá a világi tudományosság fejlesztését a vallási és teológiai doktrínákkal való egybeötvöződésnek.”*¹⁵ A reneszánsz kor amellett, hogy felfedezte, és lelkesedésével minden addigi és azutáni korhoz képest szorosabban kapcsolta az antikvitás lefordított irodalmát, létrehozott egy újfajta embertípust is. Igaz, hogy az ember ingoványos talajra lép, ha egy adott kor tipikus emberét akarja leírni, mivel az illető társadalmi, politikai, anyagi, családi háttere szükségképpen nem lehet tipikus, különben mindenki egyforma lenne, ezért a reneszánsz ember, definíciószerű meghatározása helyett csak olyan általános tulajdonságokat keresünk, ami visszatükrözi a kor szellemét. *„A XVI. század diadalmas öntudatú embere már nem érzi akaratlan, apró porszemnek magát, amely az isteni kegyelem harmatját szomjúhozza, hanem az események középpontjának, a teremtés koronájának tartja faját; alázat és lelki homály önérzetté alakul át, s ennek az átalakulásnak felejthetetlen, csodálatos hatalmi mámorát foglaljuk össze a reneszánsz szóban.”*¹⁶

Burckhardt – Burke szerint talán legtöbbet idézett bekezdése – alapján *„az emberek tárgyilagosan kezdik megfigyelni az államot és e világ minden dolgát, és úgy is bánnak velük; ugyanakkor azonban teljes erejével feltámad a szubjektív elem, az ember szellemi egyéniség lesz és*

¹⁴ BURKE 1999 97.

¹⁵ KRISTELLER 1979 12.

¹⁶ ZWEIG 1993 22.

*így ismer magára.*¹⁷ A reneszánsz kor embere érdeklődött, vagy érdeklődnie kellett¹⁸ az antikvitás iránt, szerette a művészeteket, verselt, vagy zenélt, olvasott vagy írt, de mindezt öncélúan, felszabadulva a középkor aszketizmusából. Akár zsoldosvezér, városi tanácsnok, akár pápa vagy kurtizán volt, egy dolgot általánosságban meg lehet állapítani, az isteni gondviselés helyett maguk vették kézbe életük irányítását, de sorsukat nem kerülhették el. Richard Tarnas megfogalmazásában: *„Az individualizmussal és a személyes géniusszal ilyenképpen társított új érték felerősítette az itáliai humanisták szemléletmódjának hasonló vonását, akiknek a szemében az egyén értéke szintén individuális képességeinek a függvénye, s akiknek az eszménye hasonlóképp a sokoldalú géniuszú, emancipált ember.”*¹⁹

A három humanista élete

Morus Tamás, az angol humanista és államférfi, Anglia kancellárja, később a római katolikus egyház szentje, azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik életükkel fizettek eszméikért. *„Az Utópiát azzal a szándékkal írta, hogy rámutasson, mily dolgok miatt vannak bajok az államban, de főként Britanniára gondolt.”* – idézi Erasmus Ulrich von Huttenhez írt Antwerpenben 1519. júl. 23-án kelt levelét Bán Imre.²⁰ Alkatában, jellemében, sőt viselkedésében is a tipikus angolt személyesítette meg, akit az elveihez való következetes ragaszkodás jellemezett.²¹ Morus az Utópiában leírja vívódásait a közügy szolgálatáról és a királyi tanácsadók nehézkes életéről. Elve, ha javítani nem is tud a tudós számára helytelen cselekményeken, legalább gátolja meg, hogy rosszabbá forduljanak a dolgok. *„Akkor leszel méltó nemes és valóban filozófus lelkedhez, ha még saját kényelmed rovására is a közügy szolgálatára adod tehetségedet és szorgalmadat. Ezt pedig soha nem teheted olyan gyümölcsözően, mintha valamelyik nagy fejedelem tanácsadója leszel, és neki helyes és becsületos tanácsokat adsz. Mert ugye, a fejedelmektől patakban özönlik az egész népre minden jó, vagy rossz, mint valami állandó forrásból.”*²² Akkor még nem sejthette, hogy életével fizet elveiért, és hogy a vér is patakban fog folyni a Csillagkamara hatására.

¹⁷ BURCKHARDT 1978 94.

¹⁸ Ld. MASSON (1977) írásait a kurtizánokról és sokszor kényszerű tanulmányaikról, hogy pártfogót szerezzenek.

¹⁹ TARNAS 1995 258.

²⁰ BÁN 1997 82.

²¹ Vö. uo. 75-76.

²² MORE 2002 32.

Morus jogásznak tanult, de szerzetesek között élt, a világi pályán sem hagyott fel a hosszú imádkozással, böjtöléssel és a szőrcsuha viselésével. Jogi tudását kereskedelmi ügyekben, majd bíróként kamatoztatta. Később fontos államigazgatási tisztségeket töltött be, kancellár is lett. Majd mivel nem ismerte el VIII. Henrik főségét az angol egyház felett, kivégezték, így teljesítve be gyerekkori iskolájának, a karthauziakénak a jelmondatát: *„inkább kihalni, mint engedményeket tenni.”* Morus *„egyéni tragédiája, hogy az alakuló reformációban nem ismerte fel a haladás irányába mutató útját. Jellemereje és következetessége mégis tiszteletet érdemel.”*²³

Machiavelli gondolataiért nem az életével, hanem utóéletével fizetett. Ő emelte fel Cesare Borgiát, ugyanakkor Valentino hercegének minden bűne – talán a paráználkodásokat kivéve – Machiavellit terhelte az utókor szemében. Machiavelli Cesaréről vette a példát a fejedelem megírásához, ugyanakkor sorsuk haláluk után összefonódott.²⁴ A machiavellizmus a cinizmus, a köpönyegforgatás, a könyörtelenség, a gátlástalanság szinonimája lett. Nem az erkölcs, hanem a valóság szempontjából fejtette ki nézeteit. Ugyan politikai szerepéért ő is megjárta a börtönt, mint Morus, de később szabadult. Szintén előkelő családból származott, édesapja neki is jogász volt, szegénységük miatt Machiavelli autodidakta módon tanult, az utca nevelte ennek minden előnyével és hátrányával. Megtanulta, hogy az eredményhez tett kell, nem eszme, tényekben, tettekben gondolkodott. Nyers stílusa is ebből következik, ugyanakkor éleslátása is, nem ró felesleges tiszteletköröket. *„Machiavellit nem vakította cifra pompa, nemesi gőg, simulékony jólneveltség, csillogó udvari lét. Gyáva sem volt: kölyökkorában az utca ökölcsapásai és simogatásai érlelték, házak és latrinák falán díszelgő feliratokból tanult káromkodni, poroszlók s alabárdosok erőszakoskodásától öklét rázni, köpni; megszokta: falat kenyeret sem adnak ingyen, s botorság galád ellenfélben bízni.”*²⁵ Több hivatalban titkári posztot töltött be, gyakran volt követ, naphosszat bújta az aktákat, hogy megismerje a politika művelésének fortélyait. Részben innen, részben a tapasztalataiból vonta le következtetéseit. *„Csak a pillanatnyi tényt rögzíti, mikor kimondja, hogy az uralmi formák ideologikus, morális legitimációja nem lehetséges, egyetlen praktikus legitimációs adottság létezik: a hatalom érvényesítése [...] egy plurális érdekszféra erőszaktól átítatott közegében. S itt az ultima ratio – az ügyesebb-okosabb és erősebb politikus kényszerítő hatalma, manipulatív »felsőbbrendűsége«.”*²⁶ Több rendszer alatt is megtartotta titkári

²³ BÁN 1997 86.

²⁴ Ld. kettejük utóéletének részletes értékelését in: HERMANN 1969 236-248.

²⁵ SZIGETHY 1977 27.

²⁶ ALMÁSI 1980 151.

pozícióját, később kormányzónak is megválasztották, de végül mellőzöttségéből csak ideiglenesen tudott kitörni, mint Firenze történetének megírója, majd újbóli háttérbe szorulása után röviddel meghalt.

Erasmus nem áldozta fel életét eszméiért, nem ült börtönben, ugyanakkor halála után a katolikus egyház több tézise ellen támadást intézett. A vallásháborúk elültével egyre többen tértek vissza mérsékelt, középutas nézeteihez. *„Erasmus hajlékony szelleme még önmagát is sokszor magyarázta másként, s állásfoglalását mindig az újonnan felbukkanó körülmények befolyásolták.”*²⁷ A független gondolkodó eszményét testesítette meg, aki mellőzöttségével fizetett függetlenségéért, de a becsületén nem esett csorba. *„Éles szemmel vette észre és támadta a visszahúzó erőket, az elaggott középkort, de állandó békevágya, kiegyezésre hajlandó természete kerülte a konfliktusokat.”*²⁸ *„Személyes tragikumában állt, hogy ő a legkevésbé fanatikus [...] éppen akkor, amikor [Európa] a történelem legvadabb nemzeti-vallási tömegszenvedélyének forogtagába került.”*²⁹ Bírálta az egyházi visszaéléseket, ami végül háttérbe szorulását eredményezte. A papi pályát választotta, azonban a tudomány művelése mellett már akkor is tanítania kellett megélhetésért. Jó barátja volt Morusnak, akivel Itáliában ismerkedtek meg, és akinél többször járt. Igen jó véleménnyel voltak egymásról. Több művet írt a nevelésről, hitt a nevelés és a tudás erejében. Az antikvitás műveltségét többre tartotta a skolasztika merevségénél, ami vallási nézeteiben is megnyilvánult. A szabad akarat, a kötöttségek nélküli élet, a világosság és az egyszerűség híveként minden oldalról támadás érte, ahol a dogmáknak fontos szerep jutott. A teológia pedig nem létezhet dogmák nélkül. *„A társadalmat és mindenekelőtt a vallásos életet véleménye szerint olyan praktikák, ceremóniák, konvenciók és elképzelések uralják, amelyek ellentmondásban állnak a józan ésszel, sértik az erényt és a jámborságot ahelyett, hogy mindezek épülésére szolgálnának.”*³⁰ *„Erasmus bizonyos veleszületett mérséklete ellenére tökéletesen apolitikus szellem volt. Túlságosan kívül helyezkedett a gyakorlati valóságon, s az emberek megjavíthatóságáról túl naivan gondolkodott, hogy megérthesse az államrend nehézségeit és szükségleteit. Eszméi a jó államirányításról rendkívül primitívek voltak, s ahogy az erősen etikai irányultságú tudósoknál olykor előfordul, alapjában nagyon forradalmiak, noha nem gondolt rá, hogy levonja a*

²⁷ BÀN 1997 76.

²⁸ Uo. 86.

²⁹ ZWEIG 1993 12. Ugyan sok, saját korát érintő megjegyzéssel ír Zweig, de Erasmus személyiségét, még ha a szépirodalom irányába is viszi el művét, valósággal élőként adja át.

³⁰ HUIZINGA 1995 210.

következtetéseket.”³¹ Sőt később is csak akkor váltak fontossá ezek az eszmék, amikor veszély fenyegette őket – állapítja meg Ács Pál.³²

II. „A templomok tömve vannak, míg a korcsmák üresek.”

A háromféle utópia

Morus, Machiavelli, Erasmus mindhárman utópiát írnak le. Az utópia mai nyelvünkben valami eszményképet, víziót, olyan boldog, ideális állapotot jelent, amely a valóságban sehol sem létezik, a gyakorlatban még nem valósult meg, de a jövőtől várjuk, hogy létrejöjjön. Több szempontból is hasonlít az ókori görögök és rómaiak által elképzelt aranykorhoz. Utópia szó³³ szerint hely nélküliséget jelent, a toposz szó u- fosztóképzővel ellátott alakja, amelyet magyarra *Seholsincs szigetnek* fordítanak. Ma funkcionálisan használjuk, nemcsak egy bizonyos hellyel kapcsolatban. Az aranykor régmúlt, a valóságban persze sohasem létezett időszakára vonatkozik, mégis mindkettőben az idill, a tökéletesség és az utána történő vágyakozás a meghatározó. Morus, Machiavelli és Erasmus funkcionális értelemben mind utópiát írtak.

Az újkori utópiák a reneszánsz korban születtek, ugyanis a régi feudális rend felbomlása és a kapitalizmus kialakulása megtetőzve Itália politikai széttagoaltságával, érthetően egy igazságos társadalmi berendezkedés vágyához vezettek. Az utópiák születhettek írásban, de akár a szószéken is, amint Savonaroláról írja Gobineau: *„ami engem illet, ha szabad megvallanom, engemet mélyen megindít és meghat az az általános törekvés, mely egy egész népet a jó és szép varázskörébe von. Van-e csodálatraméltóbb ama fennkölt harcnál, melyet valamennyi nemes szenvedély vív a gonosz ellen? A templomok tömve vannak, míg a korcsmák üresek.”*³⁴ Ezek a vágyak a reneszánsz utópiák sajátos megjelenési formái. Jellemző rájuk, hogy az ember képességei szerint minél szabadabban éljen egy ideális társadalomban, ami általában távoli szigeten valósul meg. Így lesz az általuk ábrázolt társadalmi berendezkedés statikus, változatlan, kész, lezárt vagy tökéletes, amit sem külső zavaró tényezők, sem pedig történeti változások nem befolyásolnak. A reneszánsz utópiák mellett megjelentek a realista államelméleti írások

³¹ Uo. 314.

³² ÁCS 2001 110.

³³ „Az Utópia első említése Erasmus levelezéséről Gerard Goldenhausertől származik, írása 1516. nov. 12-én kelt Louvainben.” – BÁN 1997 81.

³⁴ GOBINEAU [én.] 52.

is.³⁵ Ezek inkább a valóság és nem a vágyálmok, erkölcsök, eszmék széplelkű leírására szorítkoztak, ugyanakkor szerzőjük – főként Machiavelli – kétségekívül sok ellenséget szerzett magának.

Ellentétes véleményt fogalmaz meg Tóth J. Zoltán Morus Utópiájáról *„mivel egy végletekig beszabályozott, elnyomó, kegyetlen, sivár és hierarchikus államformát ír le az általa bemutatni szándékozott demokratikus, egalitárius és mindenki boldogságát szolgáló állam helyett. Ez persze nem jelenti azt, hogy az Utópiában ne lennének idealista, vagy legalábbis általánosan annak tekintett elképzelések, összességében azonban mindenképpen egy olyan társadalom leírását olvashatjuk ebben a fél évezredes alkotásban, amelyben nem szívesen élnénk.”*³⁶

Morus Utópiájában tökéletes vagyoni bőség található, ahol minden közös, mindenből több mint elég van, a magántulajdon nem létezik, a lakóhelyeket is tízévente sorsolják, a pénz értékét és funkcióját vesztette, sőt az aranyból ágytálat készítenek. Teljes foglalkoztatottság van, napi hat óra munkával. A társadalmi szolidaritás nagy, adnak egymásnak, ha valaki hiányt szenvedne. *„A hatóságok nem kívánnak fölösleges munkát végeztetni a polgárokkal akarataik ellenére, mivel az állam alkotmánya azt tekinti első céljának, hogy a közszükségletek ellátása után a polgárok minél több időt vonhassanak el a test szolgálatától a lélek szabad kiművelésére. Ebben látják ugyanis az élet boldogságát.”*³⁷ Morus így összegzi a tulajdoni formák szerepét: *„Másutt közjóról szónokolnak, de mindig a magánérdekkel törődnek, itt, ahol nincs magántulajdon, komolyan munkálják a közjót.”*³⁸ Morus utópiája Anglia új gazdasági folyamataival függ össze, a bekerítésekkel, a parasztok elnincstelenedésével, csavargókká válásával, azaz az eredeti tőkefelhalmozás kezdeteivel, amikor a magántulajdon kialakult, és a társadalom rétegződése is megváltozott.³⁹ Az *Utópiában* ennek ellenhatásaként, vagyis az új folyamatok elleni válaszként kerül újra középpontba a közös tulajdon, az osztály nélküli élet, a magántulajdon megvetése. *Utópia* ebben a tekintetben nem a jövő, hanem maga a közelmúlt vagy még inkább a leköszönő jelen. Visszatekintő, az időt visszafordító vágya, álma jelenik meg Morusnak, csak a sors későbbi fintora folytán lett az *Utópia* jelentése inkább valami jövőben bekövetkező, elvárt jelenség. *„Rafael [ti. Morus] mindig elismeri, hogy az igazságra vonatkozó azon fogalmak, amelyeket Utópiából magával hozott,*

³⁵ A reneszánsz realizmus elemzéséhez ld. többek között BURKE már idézett és HUIZINGA (1997) művét.

³⁶ TÓTH 2003

³⁷ MORE 2002 84.

³⁸ Uo. 149.

³⁹ Uo. 39.

ellentétesek mindazzal, amit a legmodernebb európai államférfiak gondolnak vagy cselekszenek."⁴⁰ Morus itt saját fogalmai szerint – mivel akkor még az utópia mint műfaj nem létezett – szatírát ír a jelenbeli állapotokról. *„Morus Tamás színháza álarc: mögéje bújik a szerző és Bohóca kitűnően alakítja a komolyat és tréfát egyaránt. Könyvével tükröt állít kortársai elé.*"⁴¹

Machiavelli az eredményesség utópiáját írja le. Mit kell tennie a fejedelemnek, hogy az eredményeket elérje, az ő utópiája funkcionális értelemben a legtökéletesebb alkalmazkodási képesség, helyzetfelismerés. A fejedelemnek elég, ha a jó tulajdonságok látszata van meg, de lélekben fel kell készülnie az ellenkezőjére. *„Az oroszlán tehetetlen a hurokkal szemben, a róka a farkasok elől nem tud menekülni. Ezért hurkot ismerő rókának kell lennie, és farkast rémítő oroszlánnak. [...] A bölcs uralkodó tehát ne legyen szótartó, ha ez a magatartás kárára válik, s ha azok, melyek miatt ígéretet tett, megszüntek. Ha az emberek jók lennének, ez az elv kárt okozna, de mert gonosz indulatúak, nem tartanák meg adott szavukat veled szemben; így hát neked sem kell megtartanod velük szemben. Különben is a fejedelem mindig talál rá alkalmat, hogy csalárdságát jó színben tüntesse fel.*"⁴² Ez a tökéletes opportunizmus magával vonja a hatékonyságot is Machiavelli szerint. Machiavelli ebben a tekintetben újszerű, a jelent vagy inkább a közeljövőt mutatja be. *„Talán kevesebb tökéletességet kellene követelni a firenzeiektől és oda törekedni, hogy úgy kormányozzák őket, nem amint szeretnék, hanem amint lehet.*"⁴³ – állapítja meg Gobineau.

Machiavelli a valóságot nézi, megsejti a modern politika működését, és mivel tudja, hogy a folyamatok alól nem vonhatja ki magát a fejedelem, ezért, ha nem akar elbukni, alkalmazkodnia kell hozzájuk. Morus nem alkalmazkodott a jelenhez, a gazdasági folyamatokhoz, Machiavelli azonban igen, a jövőt nézte mint célt. *„A politikai tudás Machiavelli szerint a következmények ismerete, kritériuma pedig a siker. Mindig konkrét politikai helyzet határozza meg, hogy a politikai eszközök közül melyiket kell alkalmazni.*"⁴⁴ Machiavelli akármennyire is újszerű volt politikailag, mégis anakronisztikus vágyat kergetett, az egységes Itáliáét. *„A fejedelem nem rendszeres elméleti okfejtés a hatalomról, sem állambölcseleti munka, s nem filozófiai vagy etikai alapvetés. Több is,*

⁴⁰ CHAMBERS 1971 138.

⁴¹ NIGG [é.n.] 24.

⁴² MACHIAVELLI 1978 58.

⁴³ GOBINEAU [é.n.] 54.

⁴⁴ ANTALFFY 1986 410.

kevesebb is. Drámai manifesztum; csodaváró megkísértése a lehetetlennek: az Itália szegényeit megmentő nagyszerű fejedelemnek."⁴⁵

Erasmus az emberi jellem utópiáját várja el az uralkodótól. Nála az utópia funkciója az idilli erkölcsös ember bemutatása. Annyi jelzót használ művében, hogy egyes fejezetei már-már dicsőítő köszöntésnek, *panegyricusnak* tűnnek. A fejedelemnek a legfőbb hatalmat, a legfőbb bölcsességet, a legfőbb jóságot, önzetlenséget, mértékletességet kell megvalósítania. A fejedelem égi, istenekhez hasonló, segítőkész, gondoskodó, önzetlen, becsületes, jóra való személy.⁴⁶ Erasmus utópiája sem a múltat, sem jövőt nem mutatja be. Ő Istent tekinti példának, aki tökéletes atyaként, emberként és ezért példaként áll az uralkodók előtt, de nevelőnek is tökéletesnek kell lenni. Morus és Machiavelli másként néz az emberekre. *„Merthogy minden jól menjen, csak akkor lehetséges, ha mindenki jó. De erre még jó néhány évig nem számítok.*"⁴⁷ Machiavelli szerint az ember esendő, következetlen és gyenge, sőt ostoba, s csak a mának él.⁴⁸

Milyen áron érhető el az utópia?

Azzal mindannyian tisztában voltak, hogy a dolgoknak áruk van, mindent nem lehet egyszerre megkapni. Ha egyik oldalról adtak valamit, azért a másik oldalról elvettek cserébe. Ez történhetett tudatosan vagy a dolgok természetéből következően is. Morusnál a tökéletes vagyoni bőség, a pénz értéktelensége, az arany mennyisége, a közös tulajdon szentsége, magával vonja a szabadság erősen korlátozott voltát. *„A király sohasem cselekszik igazságtalanul, még akkor sem, ha akarna, mivel minden az övé, maguk az emberek is, és csak annyi egy ember tulajdona, amennyit a királyi kegy tőle el nem vesz. S hogy ez a magántulajdon lehetőleg kevés legyen, nagyon fontos a királynak, mivelhogy abban van az ő támasza, ha a nép nem virgonckodik a nagy gazdaságtól és szabadságtól, türelmetlenül viselve el a kemény és igazságtalan uralmat. A szűkölködés és ínség viszont ellenkezőleg, visszaszorítja, türelmesekké teszi a lelkeket, s megszünteti a lázadás bátor szellemét.*"⁴⁹ *„Kétségtelen, hogy az Utópia eszménye nem a szabadság, hanem a fegyelem.*"⁵⁰ Utópiát nem lehet elhagyni. Nem csak azért mert zárt, távoli sziget, hanem mert nem is

⁴⁵ SZIGETHY 1977 24.

⁴⁶ A jellemvonások véget nem érő felsorolásához ld. ERASMUS 1987 38-39.

⁴⁷ MORE 2002 62.

⁴⁸ MACHIAVELLI 1978 59.

⁴⁹ MORE 2002 58.

⁵⁰ CHAMBERS 1971 142.

szabad. Az utazás mint olyan korlátozott, vagy tiltott tevékenység. Mindez összefüggésben áll a világ megismerésével. Amit az ember nem ismer, arra nem vágyhat, vagy ha egy dolgot ismer, akkor *„az a világok lehető legjobbika,”* és így elégedettséget szül. Holott ha Utópia valóban tökéletes állam, akkor félelem nélkül, intő példaként kellene utaztatni polgárait, nem pedig eltiltani tőlük.⁵¹ *„Ha valaki saját felelősségére a város határán túlra csatangol, és rajtakapják, hogy nincs szabadságlevele a fejedelemtől, szökevényként viszik vissza, mint akit gyalázaton értek, és szigorúan megbüntetik; ha pedig újra ilyesmire vetemedik, szolgasággal sújtják.”*⁵²

Machiavellinél a tökéletes helyzetfelismerés, alkalmazkodás ára az erkölcs hiánya, a megvetés, az időnként előforduló terror és félelem. A fájdalom, ami a cél nemességével arányban álló nehéz döntéssel jár, törvényszerű. A fejedelem nem tudja azt cselekedni, amit az emberek jónak tartanak, mert az állam fenntartása mást követel. *„Szükséges, hogy a fejedelem hatalmának megóvása érdekében megtanuljon rossznak lenni, és ezt a szükségnek megfelelően gyakorolja.”*⁵³ *„A sérelmeket mind egyszerre kell elkövetni, mert így kevésbé érzik őket, és kevésbé bántanak; a kedvezéseket pedig apránként kell adagolni, hogy jobban éreztessék hatásukat.”*⁵⁴ Ugyanakkor a magántulajdon szentségét sértetlenül hagyja. *„Ha az emberek vagyonán és becsületén kár nem esik, elégedetten élnek, s csak kevesek törekvését kell megfékezni.”*⁵⁵ Machiavellinél Utópiával ellentétben nem a közösség, hanem az egyén létének kényszere érvényesül. Nem elég jónak lenni, a legjobbnak kell lenni, mert bármikor jöhet más. Azaz végső soron a fejedelem egyedül marad.

Erasmusnál az erkölcs mindenhatóságának az ára, hogy a fejedelem kihasználható, a körülmények foglya, vagyis kiszolgáltatott. A tévedése mindenkinek árt. Ha valaki erővel megszerzi azt, amit akar, ott a szép szó és az erények nem segítenek, ha hiányzik részéről a belátás és a jó iránti megfelelés. Ebben az esetben a fejedelem csak beletörődni tud és várni. A fejedelem személyét illetően az ára, hogy a fejedelem nem lehet szabad, sőt adott esetben fel is kell áldoznia magát. *„Maglehet, hogy míg inkább akarod elviselni a jogtalanságot, mint országod nagy kárára megbosszulni, birodalmad némi kárt szenved. Nyugodj bele.”*⁵⁶ *„Ha országodat nem tudnád másképp megvédeni, mint az igazságosság megsértésével, az*

⁵¹ Vö. TÓTH 2003 39. lábjegyzet.

⁵² MORE 2002 90.

⁵³ MACHIAVELLI 1978 51.

⁵⁴ Uo. 33.

⁵⁵ Uo. 60.

⁵⁶ ERASMUS 1987 29.

emberi vér nagy áldozatával, a vallás óriási kárával, akkor mondj le ezekről, és inkább bízd őket az időre.”⁵⁷ „Ne hidd, hogy azt tehetsz, amit akarsz, [...] olyanná formáld magadat, aki csak azt teszi, amit szabad. De vigyázz, nem minden szabad neked, ami a magánembereknek szabad. Ami másokban csak botlás, az a fejedelemben már vétek.”⁵⁸ Machiavelli megfogalmazásában: „Úgy szokott történni, hogy az olyan embernek, aki mindenkihez jó akar lenni, gonoszok okozzák a vesztét.”⁵⁹ Erasmus fejedelme is egyedül van, eszközeiben és személyében is. Eszközei nincsenek, csak a szép szó és a beláttatás, ugyanakkor a felelősséget egyszemélyben kell vállalnia, azaz az erkölcsi magasságának ára saját maga.

Milyen államberendezkedésben gondolkodtak?

„Türelmetlen lelkesedésünk egy későbbi korszak vívmányai iránt nem ösztönözhet bennünket arra, hogy ezeket a vívmányokat egy korábbi periódusra vetítsük vissza, vagy szemére vessük ennek a periódusnak, hogy nem volt képes ezeket a vívmányokat előlegezni.”⁶⁰ Mégis ha kifejezetten nem is illették a mai terminológiával államukat, tartalmilag többé-kevésbé teljesen pontosan meghatározták azt. Így nem csak lelkesedésből állapíthatjuk meg, hogy milyen államformákat írtak le, még mielőtt azok a történelemben valóban létrejöttek volna, hanem az államberendezkedés összetevői alapján.

Morusnál az állam és az uralkodó ugyanaz, mivel az uralkodó feloldódik az államban. Sőt az állam mint intézményrendszer, és a közösség, a nép elnyomja az uralkodót, azzal, hogy hangsúlytalanná teszi Utópiában. Morus államban gondolkodik, aminek része csak az uralkodó. Bár fentebb idéztük, hogy az emberek a király tulajdonát képezik, a király viszont a közösség foglya. A király *„becsülete és biztonsága sokkal inkább a nép gazdagságában rejlik, mint a sajátjában. A királyválasztásokat a nép a maga, nem pedig a király érdekében tartja, hogy tudniillik a király munkája és gondja révén nyugodtan élhessen, védve a jogtalanságoktól. Ezért a fejedelem inkább népének akarjon jót, ne pedig saját magának.”⁶¹ Heller Ágnes szerint ez a választás a kor republikánus eszméit tükrözi.⁶² Az uralkodót élete végéig választják meg, ugyanakkor leváltható, ha*

⁵⁷ Uo. 61.

⁵⁸ MACHIAVELLI 1978 31.

⁵⁹ Uo. 51.

⁶⁰ KRISTELLER 1979 72.

⁶¹ MORE 2002 59.

⁶² HELLER 1967 11.

zsarnokságra tör, Utópiában a döntéshozatal is több szűrőn keresztül valósul meg. Ahol a fejedelem csak egy a sok döntéshozó közül. A szervezet mindent meghatároz Morusnál. Az egyénnek nem lehet magántulajdona, mert az az államé, a királyé. A szervezet, az intézmény érdekeit nézik. Utópia *„a racionalisztikusan elrendezett emberi együttélés kívánatos szervezettsége.”*⁶³ A vezetőknek az állam alá kell rendelniük magukat. *„Az állam üdve vagy kára a vezetők erkölcsétől függ, és kik lehetnének alkalmasabban kiválasztva, ha nem azok, akiket semmi pénzzel a becsület útjáról nem lehet letéríteni.”*⁶⁴ Itt Utópiának van vezetője. *„Az Utópia részben tiltakozás az új államvezetés ellen: az autokrata uralkodóról alkotott új eszme ellen, aki mindent megtehet.”*⁶⁵ *„Néha a hazafiak a zsarnokságban látták az egyetlen olyan erőt, amely alkalmas lehetett arra, hogy országukat nagyvá tegye; reformerek olykor benne látták az egyetlen olyan erőt, amely alkalmas lehetne az általuk kívánt reformok megvalósítására. Az Utópia azonban szemben áll a zsarnoksággal.”*⁶⁶ Azaz a fejedelem zsarnokságával, mert Chambers megállapítása szerint az állam zsarnoki mindenhatósága fennáll. Morus mivel egy személyében leváltható, funkciójában helyettesíthető uralkodót ír le, aki egy a sok közül, gyakorlatilag az alkotmányos monarchia legfőbb követelményét fogalmazza meg. Az uralkodó ne törjön zsarnokságra, hanem uralkodjon, és ne kormányozzon, azaz személyiségétől függően hatalmát befolyásra, és/vagy reprezentálásra cserélte.

Machiavelli uralkodóban, annak is a személyében gondolkodik, még ha az uralkodó egy végcélnek, az állam létrejöttének, majd fennmaradásának a végrehajtója is. Ugyanakkor ahol a fejedelem önálló személyként megjelenik, ott az ő szuverén döntéseiről van szó. A XV-XVI. század fordulóján alakult ki az abszolutista rendi monarchia mint államforma. Morus inkább a rendeket, Utópiában a társadalmat tekintette fő összetevőnek, Machiavelli pedig az abszolutista monarchiát. Természetesen Machiavelli nem mondja ki, hogy az állam a fejedelemmel egyenlő, de a fejedelem minden tetteben érezhető, hogy annak kell lennie, amit parancsol, az alattvalók számára az a fontos, hogy jó parancsokat osztogasson. Machiavellinél a fejedelemnek van állama, amivel a fejedelem – bizonyos érdekcsoportoknak hol jobban, hol kevésbé kedvezve – sajátjaként rendelkezik.

A fejedelem Machiavellinél bármit megtehet, de csak módjával, mert ha túl sok ellenséget szerez magának, akkor nem tudja megtartani hatalmát.

⁶³ BÀN 1997 79-80.

⁶⁴ MORE 2002 121.

⁶⁵ CHAMBERS 1971 136.

⁶⁶ Uo. 137.

Mindenesetre a lehetőségen és nem annak mértékén van a hangsúly. „A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell; csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója, mert nagyon megfér együtt, hogy félnek tőle, de mégsem gyűlölik; s ez így lesz mindaddig, míg polgárai és alattvalói vagyonához és asszonyaihoz nem nyúl. S ha valami mégis vérontást követel, úgy járjon el, hogy tettének magyarázata és nyilvánvaló oka legyen; s mindenekelőtt a mások vagyonától tartózkodjék, mert hamarabb felejtik el az emberek tulajdon apjuk elvesztését, mint örökségük elvesztését. Ürügy pedig mindig akad arra, hogy a más vagyonát elvegyük; aki fosztogatásból él, bőven talál okot, hogy a másét elfoglalhassa, a vérontásnak viszont nehezebb okát és magyarázatát adni.”⁶⁷ Természetesen vigyázni kell, hogy Machiavelli államát abszolutista államnak tekintsük, mivel az egyik legfőbb tulajdonság, miszerint az uralkodó a polgárság erejére támaszkodva tartja fenn a feudális kiváltságokkal rendelkezőket, nem található meg benne. Ugyanakkor Itáliában, különösen a gazdag kereskedővárosokban már megvolt a tehetős polgárság, aki irányította a várost, és kellő gazdasági alapot nyújthatott egy-egy fejedelemnek, de maga a feudális társadalmi berendezkedés és az államszervezeti, hivatali hierarchia és a nemzeti hadsereg hiányzott. Ennek ellenére az államon belüli döntési rendszer, a hatalmon lévők felelőssége, a hatalomelméleti indokolások már az abszolutista államot idézik. Almási Miklós a hatalom részben látszat funkcióinak elemzése során jut erre a megállapításra. „Az uralkodói akaratnak önállósulnia kell az intézmények ellenőrzése alól, másrészt ezeknek az intézményeknek a nyilvánosság manipulációja céljából egy sor látszatfunkcióval kell rendelkezniük. Ezzel a bukás sugallta gondolattal a későbbi abszolút monarchia hatalmi formáját rajzolta meg, ha nem jóval többet.”⁶⁸

Erasmusnál az egyén, az uralkodó a vizsgálat tárgya, nem az állam. Mit tegyen a király, hogy az államnak jó legyen, de az államot alig említi. „Az olyan tétova politikusok, mint amilyen Erasmus is, hajlamosak a fejedelmeket igen szigorúan megítélni, mert minden rosszért őket tartják felelősnek. Erasmus olykor mintha csakis a fejedelmekkel lenne elfoglalva. Felnéz rájuk, és elkerüli őket; személyesen dicséri, általában azonban elítéli őket.”⁶⁹ Az állam sikeréhez gazdagságához, a nép boldogságához csak a fejedelem jósága kell. Ha jó az uralkodó, akkor az intézményrendszer láthatatlanná válik. Az igaz keresztény, „bensőséges

⁶⁷ MACHIAVELLI 1978 56.

⁶⁸ ALMÁSI 1980 132-133.

⁶⁹ HUIZINGA 1995 315.

érzelmeikkel öleli át Krisztust, és ezt jámbor tetteivel ki is fejezi".⁷⁰ Nem az intézményrendszer és a szertartás tesz vallásossá. A fejedelem nála is mindenható, bármit megtehet, a törvények őre, de a cselekedeteinek jónak kell lennie, hogy ne legyen zsarnok. *„A jó fejedelem [...] az Istenek valamiféle élő képmása, aki egyszerre jó is meg hatalmas is; jósága azt jelenti, hogy mindenkinek használni akar, hatalma pedig azt, hogy amit csak akar, meg is teheti.*"⁷¹ *„Bár sokféle államforma van, a filozófusoknak majdnem egyöntetű a véleménye: ezek között legjobb az egyeduralom, mert az példázza legjobban az Istent, ha a legfőbb hatalom egy kézben van, de csak úgy, ha a hatalom birtokosa is példázza az Istent, és mindenben felülmúlja az embereket, semmi másra nem vágyik, semmi másra nem törekszik, mint használni a közösségnek. Mert ha másképpen cselekszik, szükségszerűen leromlik az ország állapota, mely ellentétbe kerül azzal, ami a legjobb.*"⁷² Ha Machiavellinél nem állíthattuk biztosan, hogy *expressis verbis* leírta az abszolutista államot, akkor Erasmusnál még kevésbé állíthatjuk, hogy a felvilágosult abszolutizmus elméletét alkotta volna meg. Hiszen a felvilágosult abszolutizmus feltételezi az abszolutizmus kiteljesedését, amit valamilyen úton tovább kell fejleszteni. Mégis, Erasmus fejlesztette a mindenható uralkodó szerepét. Továbbra is a fejedelem áll a központban, ő az állam, ő dönt, övé a felelősség, tőle függ minden, de már más a mércéje és a célja a hatalmának. Ez a mérce pedig a jó, az erkölcs. A közjót akarja adni népének. Ő ad, a nép pedig kap. Nem a kereteket teremti meg, hogy minden ember a képességei szerint érje el a boldogságát, ez majd csak a felvilágosodás eszméje lesz, de már nem is a nyers erő irányítja cselekedeteit, hanem egy felsőbb eszménynek, a jónak való megfelelés.

Mit tekintettek kiindulópontnak?

Morus mint magas rangú egyházi személy az egyházi értékrendet tekintetett mintának, természetesen az intézményrendszerével együtt. *„A középkori gondolkodás jellegzetes vonása, hogy felosztja az erényeket a négy sarkalatos erényre. A négy sarkalatos erény – a bölcsesség, az igazságosság, a mértékletesség és az erősség – az alapja Platón államainak.*"⁷³ Ezt vették át a középkorban. A három keresztény erény a hit, remény, szeretet pedig Pál apostol *A korinthusbeliekhez* írt első

⁷⁰ ERASMUS 1987 27.

⁷¹ ERASMUS 1987 32.

⁷² Uo. 51.

⁷³ CHAMBERS 1971 131.

leveléből származik „A tökéletes keresztény jellemnek mind a hét erénnyel ékeskednie kell. [...] De a négy pogány erény elégséges volt annak biztosítására, hogy egy egyén vagy egy állam világi vonatkozásban a magatartás mintaképe lehessen.”⁷⁴ A négy sarkalatos pogány erény csak kiegészítő szerepet tölt be, de *Utópiában* a szembeállítással kidomborítják a keresztény Európa bűneit.⁷⁵ „Az ész a hit szolgája, nem pedig ellensége.”⁷⁶ „Utópia állama olyan pompás, mint némely apátság. De az utópiabeli állampolgárnak éppúgy nem lehet semmiféle tulajdona, mint egy szerzetesnek.”⁷⁷ Morus példája az Utópiára, az elszigeteltségre, a testi munka dicsőségére egy középkori hierarchizált szerzetesrend, ahol az intézmény, a közösség elnyom minden egyéni kezdeményezést. Magántulajdonuk sincs, minden a szerzetesrendé. A társadalom is merev hierarchiában működik, ahol „a királynak középkori módon a rangsorban őt megillető helynek megfelelően kell uralkodnia, s nem szabad hallgatnia azokra a tanácsadóira, akik azt akarják, hogy korlátlan hatalmat gyakoroljon.”⁷⁸

Machiavelli az államrendszert, a politikai viszonyokat csak környezetnek tekintette, amiben a mintát adó és az elképzelt fejedelem mozgott. A minta pedig Valentino herceg, azaz Cesare Borgia volt. Cesare VI. Sándor (ti. Rodrigo Borgia) pápa természetes fia, aki kitűnő hadvezér, hírhedt zsarnok, nőfaló és kétszínű, könyörtelen politikus hírében állott. Eredetileg egyházi pályára szánták, gyorsan lépett felfelé a ranglétrán, végül bíboros lett. Öccse halála után lemondott bíborosi címéről, és a pápa seregének vezetője (*gonfaloniere* - zászlóvivő), világi helytartója lett. Gyors sikereket ért el a harcmezőn, egy hadjárata során Machiavelli is elkísérte, és figyelhette a herceget, akit akkor erejéért és céltudatosságáért, helyzetfelismeréséért követendő példának tartott. Cesare a városi polgárookra támaszkodó fejedelmi hatalommal akarta megtörni a feudális nemesség erejét, hogy így magalapozza egy egységes olasz nemzet modern, polgári társadalmát Itáliában.⁷⁹ Cesare célja egy közép-itáliai állam létrehozása volt, de még apja életében, mert ő is tisztában volt vele, hogy apja halála után a sok ellenség és a lejárató hadjáratok, pletykák miatt alig van bázisa, amire támaszkodhat. Aggodalma valósnak bizonyult, az új pápa II. Gyula (ti. *Giuliano della Rovere*) elfogatta, börtönbe záratta, és Cesare végül csak szerencsés szökésének köszönhetően jutott el sógorához Navarrába. A nagy csatákhoz szokott,

⁷⁴ Uo. 131.

⁷⁵ Uo. 132.

⁷⁶ Uo. 133.

⁷⁷ Uo. 141.

⁷⁸ Uo. 138.

⁷⁹ SZIGETHY 1977 12.

hírhedt harcos egy apró csetepatéban vesztette életét. Machiavelli később elfordult tőle, és hibáit nem bocsátotta meg. Legnagyobb hibájának azt tartotta, hogy ha nem is volt képes elérni, hogy a számára kedvező személyt válasszák meg pápává, annyit legalább elérhetett volna, hogy ne azt válasszák meg, akit nem akart. Ez több mint hiba, bűn volt Machiavelli szemében. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a pápaválasztáskor Cesare ugyanúgy halálos beteg volt, mint apja, csak ő túlélte a betegséget. Hermann Zsuzsanna szerint Cesare a foglya volt annak a hitének, hogy az új pápa lekötelezettje lesz neki, mivel neki köszönhető a spanyol kardinálisok szavazatát a konklávén, és ezért az egyébként mindig tette kész Cesare csak várt és tétlenkedett.⁸⁰

Erasmus példája maga az Isten, a jó atya,⁸¹ akinek a fejedelem mint fiú engedelmeskedik, és jámbor lélekkel szívében kizárólag az erkölcsi jóra törekszik a közjára, akár saját élete árán is. Ahogy idáztuk: *„A jó fejedelem [...] az Istenek valamiféle élő képmása, aki egyszerre jó is meg hatalmas is; jósága azt jelenti, hogy mindenkinek használni akar, hatalma pedig azt, hogy amit csak akar, meg is teheti.”*⁸² *„Azok alkalmasak a fejedelmi címre, akik magukat áldozzák fel az ország javára, nem pedig akik az országot áldozzák fel a maguk javára.”*⁸³ Erasmusnál konkrét példa előfordul művében, de *„a fejedelemtől formált szigorú ítélete mégis inkább klasszikus olvasmányain alapult, mint kora politikai tapasztalatán.”*⁸⁴ A fejedelemnek bölcsnek is kellett lennie, ehhez pedig Platón elve társul, miszerint az volna a jó, ha a királyok filozófusok, a filozófusok pedig királyok volnának. Az a filozófia jó, *„amely a lelket megszabadítja a tömegek téves hiedelmeitől és romlott érzéseitől, és az örök istenség példájára megmutatja a helyes kormányzás elvét.”*⁸⁵ A fejedelem egy *„égi lény, aki inkább istenséghez, mint emberhez hasonló, erényeinek száma teljes, mindenki javára született; az égiek azért küldték, hogy a halandók terheit megkönnyítse, mindenkiről gondoskodik, mindenkinek tanácsot ad; neki semmi sem olyan kedves, semmi sem olyan drága, mint az ország; lelke mindenki iránt több mint atyai.”*⁸⁶

⁸⁰ HERMANN 1969 206-223.

⁸¹ Erasmus hatását a magyar atyai fejedelemképre ld.: VÁRKONYI 2005 381-388.

⁸² ERASMUS 1987 32.

⁸³ Uo. 36.

⁸⁴ HUIZINGA 1995 315.

⁸⁵ ERASMUS 1987 6.

⁸⁶ ERASMUS 1987 38.

III. „Elhatároztam, hogy gazember leszek!” – Avagy milyen a jó fejedelem?

Ez többjelentésű kérdés, mivel amellet, hogy vonatkozik a fejedelem személyiségére, tulajdonságára, jelentheti azt is, hogy mit várunk el a fejedelemtől, azaz mi a feladata, mivel foglalkozik és legfőképpen hogyan. Tehát egyrészt jelentheti egy személy tulajdonságait, másrészt a fejedelem, mint feladatát ellátó intézmény tulajdonságait. Ahhoz, hogy a fejedelem betöltse a rá hárult szerepet vagy feladatot, az egyik oldalnak szükségszerűen a másik fölé kell kerülnie. Azaz ha a fejedelem mint intézmény a lényeges, ami a konkrét feladatot teljesíti, akkor a személyes, belső tulajdonságok háttérbe szorulnak, és csak a véghez vitt feladat, az eredmény lesz a fontos, ahogyan az Machiavellinél látható. Ha a fejedelem mint személy fontos, aki megvalósítja az eszményi uralkodást, akkor a személyes tulajdonságok elnyomják az eredményt, hiszen jó fejedelem szükségképpen jó eredményt ér el, de legalább megpróbálta. Ezt az álláspontot Erasmus képviseli. Morus nézőpontja ebben a tekintetben szintén a fejedelmet mint intézményt mutatja, bár – a továbbiakban részletezendő – más megfontolásból. A két álláspont közti különbség nem más, mint a kérdés kétértelműségének más-más oldalról történő megválaszolása. Természetesen egy fejedelem soha sem tudja elnyomni a személyiségét, és szintén nem tudja elvonatkoztatni magát az intézményes feladatától, az állam képviselétől, vezetésétől. Ebből kifolyólag az elemzés során nem lehet csak az egyik oldalról vizsgálni a tulajdonságokat, még ha törekszünk is rá. Az előző fejezetben már az alapul szolgáló államrendezkedés szempontjából megvizsgáltuk a három általuk leírt államformát, itt a fejedelem funkciójából kiindulva tesszük ugyanezt.

Mi a fejedelem funkciója, feladata mit várunk el a jó fejedelemtől mint intézménytől?

Morusnál a fejedelem funkciója, hogy lecserélhető, elűzhető, helyettesíthető, egy a sok közül. Nem cél az erős központi hatalom, hiszen akkor az egyént teljesen elnyomná egy konkrét személy. Ugyanakkor a fejedelemnek reprezentatív feladata sem nagyon van, mert nem utazik, a funkciója elnyomja a személyiséget, ez már az alkotmányos monarchia irányába vezet, ahol az uralkodó szintén sokszor csak hagyománytiszteletből, megszokásból maradt fenn. Annyiban

mindenképpen demokratikus állam Utópia, hogy a vezetőket közvetett módon, rövid időre választják, és a döntéshozás is többségi, kollektív. Sőt a döntéseket csak több fordulóban, megfelelő gondolkodási idő hagyásával lehet meghozni, mert a gyors döntéshozás, nem lesz kellően átgondolt, és ezért veszélyes. Ezek kétségkívül a képviselői demokrácia előnyei. *„Arról is intézkedtek, hogy államügyben nem hoznak olyan határozatot, amelyről három nappal a határozathozatal előtt nem tanácskoztak a szenátusban. Közügyről tanácskozni szenátuson vagy népgyűlésen kívül főbenjáró vétség. Ezt az intézkedést azért hozták, nehogy a fejedelem és a traniborusok (ti. nemzetségfők) összeesküdhessenek és megváltoztathassák az állam alkotmányát, a népet elnyomva és behozva a zsarnokságot. [...] A szenátusi szokások közé tartozik még, hogy soha nem tárgyalják meg az ügyeket az előterjesztés napján, hanem a következő ülésre halasztják, nehogy valaki könnyelműen olyasvalamit szalasszon ki a száján, ami éppen eszébe jut, és utóbb aztán töprengjen, hogy mivel támassa alá véleményét, ahelyett, hogy azt nézné, mi válik az állam javára. Az ilyen ember inkább akarja az állam kárát, mint hogy a róla való jó vélemény kárt szenvedjen. Fonák álszeméremből nem szeretné, hogy kiderüljön, miszerint kezdetben nem volt eléggé előrelátó, noha vigyáznia kellett volna, hogy inkább megfontoltan szóljon, mint gyorsan.”*⁸⁷ Ugyanakkor a fejedelem megsértését szolgasággal vagy halállal büntetik, ennyiben tisztelni kell őt. Mégis *„az Utópia részben tiltakozás az új államvezetés ellen: az autokrata uralkodóról alkotott új eszme ellen, aki mindent megtehet.”*⁸⁸ Morus uralkodója uralkodjon, de ne kormányozzon, ennyiben is megelőlegezi az angol alkotmányos monarchia egyik alapelvét. Az uralkodó legyen dísz, akire lehet hivatkozni mint az állam eredetére, legitimációs forrására, ugyanakkor dísz a nemzetközi kapcsolatokban is, azaz aki betölti az államot reprezentáló szerepet.

Machiavelli fejedelmének személye éppen úgy célhoz kötött, mint a funkciója. Ez a legfőbb cél pedig az állam megteremtése és fenntartása. Ez a cél viszont csak a funkciójából és az államból mint intézményrendszerből kifolyólag nem lehetséges, kell hozzá a megfelelő személyiség is, aki beteljesíti. Morusszal ellentétben, ebben az esetben a személyiség nyomja el a funkciót és a mögötte álló intézményrendszert. A fejedelmet mint intézményt a legfőbb célnak rendeli alá. A fejedelem funkciója, hogy nélkülözhetetlen, pótolhatatlan legyen, szemben a demokratikus lecserélhetőséggel. A fejedelem és az állam itt egybefonódik a fejedelem dominanciájával, ennyiben tehát Machiavelli modellje az

⁸⁷ MORE 2002 77-78.

⁸⁸ CHAMBERS 1971 136.

abszolutizmus előfutára. Ha nincs erős fejedelem, akkor a sok kényúr, zsarnok, városállam magától nem fogja feladni hatalmát, hogy egy másik személy vagy testület uralkodjon egész Itália felett, helyettük. A nélkülözhetetlen személyen alapuló hatalmat ennyiben diktatórikusnak tekinthetjük. Tehát a szervezetrendszert kell alakítani a fejedelem személyiségéhez, a személyiségét pedig alávetni a végső célnak. Machiavelli fejedelme azért van, hogy a problémákat megoldja. A kormányzat nem állhat fenn az ő (ti. fejedelem) barátsága és hatalma nélkül.⁸⁹ *„Az emberek cselekedeteikben, de kölcsönösen a fejedelmében, kivel szemben nincs helye a jogos számonkérésnek, a végcélt kell tekinteni. Győzzön tehát a fejedelem, és tartsa fenn hatalmát, s eszközeit tiszteletre méltónak fogják ítélni, és mindenki csak dicsérni fogja, mert a tömeg csak látszat és az eredmények után megy, a világon pedig csak tömeg létezik, az egyes embernek csak akkor nyílik tér a cselekvésre, amikor a nagy tömegnek nincs kire támaszkodnia.”*⁹⁰ *„A fejedelemnek nagysága kétségkívül akkor mutatkozik meg igazán, ha az eléjük tornyosuló nehézségeket és az ellenállást leküzdik.”*⁹¹

Erasmus fejedelmének funkciója a legfőbb jó megtestesítése, hiszen ha ez megvalósul, akkor a nép boldog lesz és a közjó is megvalósul. A *„jó fejedelem legfőbb feladata azon fáradozni, hogy a fejedelem ne lehessen rossz fejedelem.”*⁹² A jó megtestesítése példamutatással a legnagyobb. *„A keresztény embernek szívvel-lélekkel borzadnia kell minden aljasságtól. A fejedelemnek pedig kötelessége, hogy becsületességben és bölcsességben felülmúljon mindenkit.”*⁹³ *„Az alattvalók erkölcsének megjavítására nincs rövidebb és hatásosabb út, mint a fejedelem romlatlan élete.”*⁹⁴ Funkciója, hogy betöltse az atyai szerepet az állam irányításában, valamint hogy példát mutasson. Ez a modell Morus alkotmányos monarchiája, Machiavelli abszolutista berendezkedése után – történeti fejlődésében a legkésőbbi – a felvilágosult abszolutizmus alapmodelljének tekinthető, amiben az uralkodó a nép első szolgája. *„A jó fejedelemnek olyan érzülettel kell lennie polgárai iránt, mint a jó családapának a család tagjai iránt.”*⁹⁵ *„Ahogy a családapa abban a hiszemben él, hogy a saját vagyona növekszik, ha övéi közül valaki valamilyen haszonra tesz szert, ugyanúgy a tiszta lelkű fejedelem is azt hiszi, hogy mindaz ő kincstárában van, amit*

⁸⁹ MACHIAVELLI 1978 20.

⁹⁰ Uo. 60.

⁹¹ Uo. 70.

⁹² ERASMUS 1987 13.

⁹³ Uo. 27.

⁹⁴ Uo. 32.

⁹⁵ Uo. 47.

polgárai bárhol birtokolnak, akiket szeretettel annyira megnyert magának, s akik annyira ragaszkodnak hozzá, hogy félelem nélkül feláldozzák neki pénzüket, de ha kell, az életüket is."⁹⁶ A fejedelem kötelességei a mások javaival törődés, a magáé elhanyagolása, a virrasztás, a fáradozás, a legteljesebb erkölcsi feddhetetlenség, és az egyéni érzelmek helyett a közösségre gondolás. Lényeges, hogy a fejedelemnél a becsületes gondolkodás bölcsességgel párosuljon. Szeresse az országát, és arra törekedjen, hogy jobb állapotban adja át az utódjának, mint ahogyan kapta.⁹⁷ A fejedelem szeresse népét, és törekedjen a boldogságra.⁹⁸ Csakhogy Erasmus fejedelme nemcsak erényekkel, hanem hatalommal is rendelkezik. „*A törvény első őre maga a fejedelem.*”⁹⁹

Kire támaszkodik a jó fejedelem, és mit tesz értük?

A fenti kérdés kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt jelenti, hogy kik a fejedelem tanácsadói, és mit ad a tanácsokért cserébe, másrészt azt jelenti, hogy a fejedelem hatalma min alapul, legyen ez társadalmi réteg, gazdasági, politikai, vagy hatalmi erőfölény. Természetesen mindhárman hittek abban, hogy a művelt, tudós gondolkodók, akár elméleti, akár gyakorlati tudásukat átadva hivatalokat, katedrákat, tanácsadói posztokat érhetnek el, vagy mint Machiavelli kikerülhet a mellőzöttségből.

Morus párbeszédében írja le vívódását, amit a király körüli tanácsadás jelent. Csupatűz Rafaelnek a király szolgájának és szolgálatjára lenni ugyanazt jelenti, nem akarja feladni függetlenségét, és nem akar olyan tanácsokat adni, amit nem fogadnak meg, sőt mivel nem bírja elviselni, hogy ha nem az ő tanácsát követik, ezért inkább nem tanácsol. Morus szerint azonban, akkor lesz méltó nemes és filozófus lelkéhez, ha még saját kényelme rovására is a közügy szolgálatára adja tehetségét és szorgalmát.¹⁰⁰ A dolgokat pedig, ha nem tudja jobbra tenni, akkor legalább akadályozza meg, hogy ne legyenek rosszabbak. Ez Rafael tudósi öntudatával nem fér össze.

Machiavelli szintén humanista szerénységgel, mentegetőzéssel kezdi műve ajánlását, hogy csak a tapasztalatait leíró kis könyvecskét adhatja. Természetesen a tapasztalatok mögött a közszolgálatában eltöltött hosszú, küzdelmes évek állnak, és valójában bízik abban, hogy újra a köz

⁹⁶ ERASMUS 1987 48.

⁹⁷ Uo. 86.

⁹⁸ Uo. 127.

⁹⁹ Uo. 117.

¹⁰⁰ MORE 2002 31-32.

érdekébe állhat. *„A fejedelem eszes voltát az dicséri, kik vannak körülötte”*¹⁰¹ – írja a tudósok fontosságát hangsúlyozva. Más nincs neki, csak a tudása. Indokolása szerint *„a népek természetét csak a fejedelem ismeri, a fejedelem dolgait csak olyasvalaki, aki a népből való”*¹⁰² Ugyanakkor Gobineau Cesare – a fejedelem – jellemét azzal jellemzi, hogy *„ha azt akarja kedves Machiavelli, hogy egy terve ne sikerüljön, hajtassa végre több emberrel.”*¹⁰³

Erasmus szintén a tudására büszke filozófus példája. Nála a tanácsadók, – másféle megközelítésben – nevelők jelleme, hivatástudata elsőrendű kérdés. *„A közösségnek az teszi a legjobb szolgálatot, aki az uralkodó tanácskérő lelkét bölcs és uralkodóhoz méltó elvekkel tölti meg.”*¹⁰⁴ Természetesen tisztában van a nevelő, és a fejedelmet választók felelősségével is. *„Minél nehezebb leváltani azt, akit már megválasztottunk, annál körültekintőbben kell választanunk, nehogy aztán hosszú szenvedés várjon ránk egyetlen óra meggondolatlanság miatt.”*¹⁰⁵

A második értelmezés szerint a fejedelem hatalma mindegyiküknél alapvetően a népen alapul. Magától értetődően a mértékek eltérőek, és ezáltal a nép jogai is azok lesznek, másik oldalról tekintve a fejedelem kötelességeiben áll be változás. A jogok viszonylagos sérthetlensége, legalábbis ennek látszata, érdeke minden hatalomnak. Ahol pedig elvesz valamit a hatalom, ott próbál is valamit nyújtani. Alapvető hasonlóság még a nép gazdagsága, bár ez a gazdagság nem mindig párosul tulajdonnal.

Morusnál a legerőteljesebb a nép és az uralkodó összefonódása. A nép jelöli – közvetetten – az uralkodó személyét, ő választja – szintén közvetett módon – majd, ha a körülmények megkívánják, le is válthatja. Az uralkodó a nép anyagi jólétét, gazdagságát nem sértheti, sőt növelnie kell. Ez az anyagi gazdagság a magántulajdon hiánya miatt természetesen csak annyit jelent, hogy a király nem halmoz fel saját magának vagyont, míg a népet nyomorban hagyja. A vagyonos nép kizárólag használat és birtoklás útján vagyonos, ami nem társul a tulajdonjog meglétével. A király *„becsülete és biztonsága sokkal inkább a nép gazdagságában rejlik, mint a sajátjában. A királyválasztásokat a nép a maga, nem pedig a király érdekében tartja, hogy tudniillik a király munkája és gondja révén nyugodtan élhessen, védve a jogtalanságtól. Ezért a fejedelem inkább népének akarjon jót, ne pedig saját magának.*

¹⁰¹ MACHIAVELLI 1978 76.

¹⁰² MACHIAVELLI 1978 7.

¹⁰³ GOBINEAU [é.n.] 108.

¹⁰⁴ ERASMUS 1987 6.

¹⁰⁵ Uo. 11.

[...] Nagyon téved, aki azt hiszi, hogy a nép ínsége a király erőssége. [...] Ha egy királyt alattvalói annyira megvetnek és gyűlölnék, hogy őket a kötelesség mellett csak sértő erőszakkal, kifosztással, vagyoneklobzással, koldusbotra juttatással lehet megtartani, bizony jobb lenne annak a birodalomnak, ha a király lemondana, semmint, hogy ilyen eszközökkel tartsa meg magának. Hiszen így csupán névleg király, de felségét elvesztette, mert a királyi felséghez hozzátartozik, hogy ne koldusok felett gyakorolja hatalmát, hanem gazdag és boldog embereken. [...] Ha egy valaki dőzsöl a gyönyörűségekben és élvezetekben, míg a többiek nyögnek és siránkoznak, az nem király, hanem börtönőr. Rossz király az, aki, a polgárok élete sorát csak úgy tudja megjavítani, hogy elveszi az élet szépségét, azt vallja be, hogy nem képes szabad embereken uralkodni.”¹⁰⁶ Utópiában viszont a fejedelem nemhogy a nép érdekében uralkodik, de valójában a foglya mind a népnek, mind a népet megtestesítő államszervezetnek. Nem tűnhet ki, nem hozhat a többség akaratával ellentétes döntést. A nép akaratából uralkodik, ami az uralma kezdetét, de a végét is meghatározza.

„Machiavelli számára a politika tudománya a nép érdekében történő cselekvés tudománya. Kézikönyvei ennek a politikának gyakorlati útmutatói. S mivel korában egyedülállóan felismeri a nép érdekében cselekvő politika szűkre szabott lehetőségeit (mint történelmi és társadalmi korlátozottságot), keresi azokat a gyakorlati lehetőségeket, amelyek humánus tartalommal töltik meg e szűkös kereteket.”¹⁰⁷ Machiavelli is tudja, hogy bármilyen erős hatalom sem képes fennmaradni, ha egy egész társadalom vagy annak magja, legfőbb alkotóeleme ellene van. Ezt a tanulságot sok machiavellista uralkodó, diktátor nem értette meg. „A fejedelemnek inkább a nép kegyét kell lesnie, mert a nép többet tehet, mint a hadsereg.”¹⁰⁸ „A leghasznosabb erődítmény tehát, ha a nép szeret: mert akárhogy körülbástyázza is magát a fejedelem, ha a nép gyűlöli, nincs menedéke, mert ha fegyvert ragadott mindig akad idegen, aki a nép segítségére siessen.”¹⁰⁹ „Mert nyomorúságos politikus az olyan, akinek sikere csak neki magának használ; ez a világ már úgy van berendezve, hogy ha a bölcs érni látja terveit, a kicsinyek lomha tömegei is nyernek vele.”¹¹⁰ Ugyanakkor Machiavelli azzal is tisztában volt, hogy az ember esendő, megvesztegethető, gyarló, de a kisebb sérelmeket még eltűri. „A hiábavaló kíváncsiságot és haszontalan izgatásokat a semmi-emberekre

¹⁰⁶ MORE 2002 59-60.

¹⁰⁷ SZIGETHY 31.

¹⁰⁸ MACHIAVELLI 1978 68.

¹⁰⁹ Uo. 72.

¹¹⁰ GOBINEAU [é.n.] 145.

kell bízni. Tisztességes polgároknak állandóan ügyeikkel kell foglalkozniok, bármi történjék is. A piacokon álldogálni rendetlenség, a rendetlenség pedig a baj első foka."¹¹¹ A hatalmon lévők lehetősége és szabadsága a hatalom gyakorlásához a nagyobb, elfogadhatatlan sérelmek és a kisebb, még elfogadhatók között van. Tehát a hatalomgyakorlás szabadsága egybeesik a nép tűrőképességének tartományával.

„A sérelmeket mind egyszerre kell elkövetni, mert így kevésbé érzik őket, és kevésbé bántanak; a kedvezéseket pedig apránként kell adagolni, hogy jobban éreztessék hatásukat."¹¹² *„A fejedelemnek mindazonáltal vigyáznia kell; csak annyira féljék, hogy a szeretet hiánya gyűlöletnek ne legyen okozója, mert nagyon megfér együtt, hogy félnek tőle, de mégsem gyűlölik.*"¹¹³ Machiavelli ezzel ellentétes tanácsokat is ad, amikor azt írja, hogy a nép csak az apró sérelmeket bosszulja meg, mert a nagyokat nem tudja, és ezért a népet vagy dédelgetni, vagy elpusztítani kell, valamint, hogy az emberek sorsuk javítása érdekében élnek a hatalom megdöntésének, az uralkodó lecserélésének eszközével.¹¹⁴ A vagyon – itt már a tulajdont is beleértve – szent és sérthetetlen. *„Ha az emberek vagyonán és becsületén kár nem esik, elégedetten élnek, s csak kevesek törekvését kell megfékezni.*"¹¹⁵ Azaz a fejedelem ellenfelei a nagypolitikában lévő kevesek, tehát ha a nép szempontjából a tulajdont tiszteletben tartja, akkor boldogság van, a politikával foglalkozókat pedig el kell különíteni, a politika legyen csak úri passzió. Az uralkodó a népre támaszkodva, a népre vonatkoztatva is alkalmazza az oszd meg és uralkodj elvet, miszerint *„a kellemetlen dolgokat mások végezzék a fejedelem helyett, de ő legyen az, aki kegyet gyakorol.*"¹¹⁶ Machiavellinél – Morus fejedelmével ellentétben – a fejedelem nem alárendelt a népnek, sőt. Ugyanakkor a fejedelem a célok foglya, aminek nemcsak magát, de a népét is alárendeli.

Erasmus is a szabad emberek szabad tulajdonából indul ki, mivel szabad embereken emberfeletti, valóságos isteni dolog uralkodni.¹¹⁷ Az uralkodó Erasmusnál is valódi hatalommal rendelkező személy, aki Machiavelli fejedelmével egyetemben szintén a célt tartja szeme előtt, csak többnyire erkölcsösebb megfogalmazásban. *„Nem az út számít, hanem a cél. Aki az ország javát tekinti célnak, az király, aki a saját*

¹¹¹ Uo. 175-176.

¹¹² Machiavelli 1978 33.

¹¹³ Uo. 56.

¹¹⁴ Uo. 10-12.

¹¹⁵ Uo. 60.

¹¹⁶ Uo. 63.

¹¹⁷ ERASMUS 1987 5.

*hasznát, az tirannus,*¹¹⁸ és *„jó fejedelemmé nem a cselekedet tesz valakit, hanem a szándék”*¹¹⁹ – ezt már Machiavelli is kritika nélkül elfogadná. *„A fejedelem a gyűlöletes dolgokat bízsa másra, és csak azt tegye, amit önmagában helyes”*.¹²⁰ Erasmusnál azért az erkölcs a meghatározó. *„Több jogot jelent disznók és szamarak fölött uralkodni, mint emberek felett. Az előbbieket oda hajthatod, ahova akarod, szétszórhatod vagy akár el is pusztíthatod őket. Nos hát ezért teszi silányabbá hatalmát az, aki a szabad embereket rabszolgákká változtatja. Mennyivel szebb dolog olyan valami fölött uralkodni, ami fenséges, ami ragyogó! Tulajdonképpen a te méltóságoddal törődik az, aki védelmezi polgáraid szabadságát és méltóságát.”*¹²¹

Erasmus uralkodója nem csak erkölcsös, művelt uralkodó, hanem nagy hatalommal rendelkező fejedelem is. Mindenki engedelmeskedik a fejedelemnek, a fejedelem a törvényeknek, de a fejedelem a törvény öre, és így lesz boldog az ország.¹²² *„Az egyeduralom legyen a nagynak és a közepesnek a keveréke. [...] Érdemes az egyeduralmat az arisztokraták és a nép uralmával elegyíteni, mérsékelni, s így lehetetlenné tenni, hogy az egyeduralom tirannizmusba csapjon át. [...] Ha a fejedelem jót akar a közösségnek, akkor ez úgy magyarázható, hogy hatalmát ez nem korlátozza, hanem segíti; ha viszont nem akar jót a közösségnek, akkor annál inkább kell lennie valaminek, ami megakadályozza és megtöri egyetlen ember erőszakosságát.”*¹²³ Erasmusnál a fejedelem az erkölcsnek és a népnek mint elvont eszménynek a foglya. A nép és a törvények felett öröklik, de a népet tekinti céljának is. Ez olyan összefonódást eredményez, amellyel csak a felvilágosult abszolutista uralkodók találkoztak. A felvilágosodás eszméiről csak annyit szeretnénk itt megjegyezni, hogy ugyan a népszuverenitás abban a korban élte első virágkorát, de Bartolus és Marsilius művei már jócskán tartalmaztak rá jellemző és lényeges elemeket. Három szerzőnk ismerte a munkáikat, de olyan messzire nem mentek el bennük, bár a nép mint hatalmi tényező azért megjelent náluk.

Machiavelli és Erasmus hasonlósága még a tulajdonviszonyokat tekintve is tetten érhető. Náluk a népnek a magántulajdona szent és sérthetetlen. A nép maga rendelkezik tulajdonával, ami jelenti személyét, véleményét, képességeit, javait. Tehát itt inkább polgárokat értünk, a nép pedig polgárok közössége. Morusnál a nép megmarad népnek, tudománnyal,

¹¹⁸ Uo. 71.

¹¹⁹ Uo. 86.

¹²⁰ Uo. 92.

¹²¹ ERASMUS 1987 56-57.

¹²² Uo. 102.

¹²³ Uo. 51.

művészetekkel foglalkozó boldog, a testi munka méltóságát hívő közösségnek. Ebből kifolyólag Utópiában a nép üdve a jó uralkodás. Míg Machiavellinél a fejedelem és az állam egysége miatt az állam vagy a fejedelem – ebben az esetben ez a két kategória szinonima – üdve, addig Erasmusnál az államot háttérbe szorító erkölcsös fejedelem miatt kizárólag a fejedelem üdve a jó uralkodás. Mindhármójuknál megállapítható, hogy a középkori *dei gratia* uralkodást már elvetették. A fejedelem akár választással, gazdasági hatalommal, erénnyel, erőszakkal vagy jóssággal kerül is hatalomra, már nem isten kegyelméből uralkodik. Meg kell küzdenie hatalmáért vagy annak megtartásáért. Folyamatosan megmérettetik az uralkodó, mégpedig nem isten, hanem az országa vagy saját teljesítményének mércéje előtt. Ennyiben megelőlegezik a modern hatalomgyakorlás jobban sikerült válfajait.

Milyen legyen a jó fejedelem személyisége?

A fentiekben kifejtettek itt is alkalmazhatók, de az ismétlések elkerülése végett, itt csak a személyiségjegyeket vizsgáljuk. Morus *expressis verbis* nem írta le, milyen személyes tulajdonságokat vár el az uralkodótól, de azt leírta, – Machiavellire és a kortárs uralkodókra gondolva –, milyen ne legyen. Így abból indulunk ki, milyen tulajdonság kell olyan állam vezetéséhez, ahol a szervezet határoz meg mindent, és a fő funkció a lecserélhetőség. A fejedelem legyen konformista, szerény, de semmiképpen sem törekvő. Tudjon alkalmazkodni, legyen példamutató, becsületes, de legfőképpen hasonlítson az átlagemberhez. Legyen jó, vallásos, dolgozó, szorgalmas, okos. Legyen tudásvágy benne, de csak olyan, ami a munkájának a tökéletesítéséhez kell, vagy ami a betegségeket meggyógyítja. Legyen bölcs, mértékletes, erényes, igazságos. Legyen lelkiismeretes, tisztességes, becsületes, türelmes. A negatív tulajdonságok az opportunisták, erőszakos, zsarnok, szigorú, erkölcstelen, köpönyegforgató politikusok, uralkodók tulajdonságai.

Machiavellinél a fejedelem legyen alkalmazkodóképes, opportunisták, gyors helyzetfelismerő, törekvő, erős, de ne zsarnoki; félelmetes, de ne gyűlöletes; könyörületes, és ne kegyetlen, szigorú, de következetes; célratörő, de rugalmas. „*Ne alkudozz; ígérj vagy adj. Majd később meglátjuk, hogyan tartjuk vagy nem tartjuk meg ígéreteidet. [...] Az ellenfél, aki tárgyal, nem elszánt.*”¹²⁴ Bátor, példamutató, elővigyázatos, körültekintő, jó színlelő, furfangos, szerencsés. „*Vannak pillanatok, amikor*

¹²⁴ GOBINEAU [é.n.] 110.

a legbiztosabb hely a világon – az oroszlán torka előtt van!”¹²⁵ Vigyáznia kell azonban, mert a túlzott bizalom óvatlanná tesz, a kevés pedig tűrhetetlenné. Legyen bőkezű, de ne pazarló; takarékos, de ne fösvény. „A fejedelemnek valamennyi felsorolt jónak tartott tulajdonsággal rendelkezniük kellene, de minthogy az emberi viszonylatok miatt ez amúgy sem lehetséges, a fejedelem legyen óvatos, hogy kerülje azon rossz tulajdonságok hírét, amelyek államától megfoszthatnák, de ha módja van rá, még azokat is, melyek ezzel a veszéllyel nem fenyegetik, ámbár, ha nem tudja megtenni, ezekben inkább elengedheti magát. Azzal se törődjék, ha olyan rossz tulajdonságokat tételeznek fel róla, melyek nélkül nehezen tudná hatalmát megőrizni, mert ha jól meggondoljuk a dolgot, mindig akad olyasmi, ami erénynek látszik, de gyakorlása a fejedelem romlását okozhatja, míg más tulajdonság, ha kárhozatosnak látszik is, általában jólétbe és biztonságba kerül.”¹²⁶

Erasmus fejedelme legyen istenfélő, jó, jámbor, kegyes, kedves, szelíd, szorgalmas, törekvő, nyugodt, megfontolt, okos, bölcs, tapasztalt, tanult, mértékletes, előrelátó, éber. „Ahol választják a fejedelmet, ott nem a leszármazását, küllemét nézik, hanem inkább jellemét, belső tulajdonságait, hogy idővel zsarnokságra képes-e törni.¹²⁷ „Egy országot is arra kell elsősorban bízni, aki királyi adottságokkal előz meg másokat, mégpedig bölcsességgel, igazságossággal, mértékletességgel, előrelátással és a köz javára való törekvéssel.”¹²⁸ Ne legyen élvhajász, kéjenc. „Nem elég, ha a fejedelem mentes minden gaztettől, mentesnek kell lenni a gaztettnek még a gyanújától és a látszatától is.”¹²⁹ A fejedelem „zárjon ki tetteiből minden indulatot, s mindenben ésszerű ítéletet alkalmazzon.”¹³⁰ „Inkább akarj igazságos férfi lenni, mint igazságtalan fejedelem.”¹³¹ A fejedelem nem tévedhet, mert sok emberért felel, azaz tökéletesnek kell lennie, de legalábbis tévedhetetlennek. „Az egyéni indulatokat mindig győzze le a tisztesség tisztelete és a közösség haszna.”¹³²

¹²⁵ Uo. 123.

¹²⁶ MACHIAVELLI 1978 52.

¹²⁷ ERASMUS 1987 10.

¹²⁸ Uo. 11.

¹²⁹ Uo. 115.

¹³⁰ Uo. 35.

¹³¹ Uo. 29.

¹³² Uo. 29.

IV. A pokol mint szent cél? – Összegzés

A humanisták fő kérdése a kormányozhatóság feltételei, ezen belül az erkölcsös uralom mikéntje körül forgott. „A cél szentesíti az eszközt” toposz szerint – amely így, szó szerint nem található meg *A fejedelemben* –, a végállapot jó, míg az út hozzá rossz. „A pokolba vezető út is jó szándékkal van kiköveztve” közmondás alapján a végállapot a rossz, az út nem. Melyik érvényesül a kormányzáskor, ha jót akar az uralkodó? A történelem mindegyik fejedelem- és állammodellre adott lehetőséget és választ is. Ugyanakkor látjuk, hogy a gazdagság, erő-hatalom, bölcsesség hármásából, amit külön-külön írtak le, az uralkodók – ill. általában az emberek – jó, ha kettővel rendelkeznek, és egyik sem következik szükségszerűen a másikból.

Morus *Utópiájáról* írja Chambers „*nincs olyan mű, amely kedvesebb lehet egy radikális szívének. [...] Utópia roppant erényes és puritán állam, ahol kevesen éreznék egészen jól magukat közülünk; mindamellet az Utópia szót továbbra is egy boldog, paradicsomi ország megjelölésére használjuk, amelynek egyetlen hibája az, hogy túlságosan boldog és eszményi ahhoz, hogy megvalósítható legyen.*”¹³³ Utópia később többek között a falanszterek, utópista szocialisták, kommunisták mintaállama lett. Utópia nem létezik, és nem is tudták megvalósítani, mégis vezérfonalként, álmoként tovább él a társadalommal foglalkozók képzeletében. Ez az édes álmom a történelemben valahogy mindig keserű ébredéssel járt.

Morus viszont megsejtette álmának megvalósíthatatlanságát. Az Utópia végén így ír: „*Sok olyan dolog van a seholszigetiek államában, amit mifelénk is szeretnék látni. De alig remélem!*” Mario Pucci megfogalmazásában: „*Figyelemre méltó könyv, mondhatnám kivételes. Szerfölött merész eszméket tartalmaz, s annak a világnak képtelenségét és igazságtalanságát fejezi ki, amelyben élünk. Orvosság rá az »utópia«, amint a címe mutatja, de a következő századokban, ki tudja...*”¹³⁴

„*Machiavelli tragédiája, hogy művei forrásul s igazolásul szolgáltak mindenhez; humanista álma politikus gazemberséggé silányult a rossz utódok kezében.*”¹³⁵ A Machiavellivel teljesen egyetértők az államot, az állam létét a legfőbb jónak, eszménynek tekintik, és aki ezt megvalósítja, az sem lehet rossz, sőt! A történelem során számos ilyen személlyel találkozhatunk a diktatúrákban. Ha belegondolunk, hogy a béke nevében milliókat öltek meg, akkor ez sem rosszabb érvelés annál. Machiavelli

¹³³ CHAMBERS 1971 130.

¹³⁴ PUCCI 1992 15.

¹³⁵ SZIGETHY 1977 91.

tényekben gondolkodik. Konkrét politikai események alapján, történelmi tényekkel dolgozik, ezek az érvei, nem pedig merő doktrínák. Realista, az érdekli, milyen az ember, nem pedig az, milyennek kellene lennie. Nem azt írja le, hogyan kellene egy államot kormányozni, hanem azt, miként lehet. A politikai elkötelezettség problematikája nem érdekli. Azt kutatja, mi tesz egy kormányzatot erőssé, mi teszi lehetővé a politikai szabadság fenntartását, és hogyan lehet a politikai hatalmat a legkönnyebben megszerezni és megtartani.¹³⁶ A nyers tapasztalat maró fájdalmát tényként kezeli. Ez adja szatirikusságát. *„Dicséretes, ha a fejedelem megtartja adott szavát, őszinteséggel és nem ravaszsággal él. Napjainkban mégis azt tapasztaljuk, hogy a szószegő uralkodók vittek véghez nagy dolgokat, kik az emberek eszén kifogtak; ezek végül is többre vitték, mint akik igazul cselekedtek.”*¹³⁷

Machiavellinél az a norma érvényesül, hogy az állam maradjon fenn és virágozzék. A legfőbb cél az állam fennmaradása, kizárólag ez ad érvényt a normának. A végrehajtó, a fejedelem nem mérlegelhet, nem moralizálhat, mert ha a jót, az erkölcsöt nézi döntéseinél, akkor döntésének célja már az erkölcs megvalósítása lenne, és nem az állam fennmaradása. Nem szabad normát váltani, ha el/megítéljük Machiavelli fejedelmét. A norma alanya az állam (akinek cselekednie kell) maradjon fenn, érvényesüljön, a norma tárgya (amit szabályoz), hogy miként maradjon fenn, fejlődjön, gazdagodjon, de ezt a magatartást Machiavelli nem részletezi, csak azt tudjuk, hogy a fejedelemnek kell végrehajtania. Ha tekintetbe vesszük az erkölcsöt, akkor a norma alanya a fejedelem lesz, tárgya az erkölcsös döntéshozás, célja pedig az erkölcs, a jóság megvalósítása. A kettő eltérő koordináta rendszer. Amikor ítélünk, kizárólag összehasonlítható dolgokból kell kiindulnunk, és nem lehet változtatni a viszonyítási rendszereket. Machiavellinél a feladat legitimál, aki a feladatot elvállalja, az a megoldáshoz vezető utat is vállalja. Ami pedig igazol, az az eredmény. Machiavelli csak eredményben gondolkodik. Az más kérdés, hogy ugyanazt az eredményt más úton is el lehet-e érni, de ez olyan folyamat, ahol vagy mindenki ugyanúgy viselkedik, vagy akinek a magatartása eltér, az előnyt szerezhethet, például ha csak egy állam használ erőszakot a konfliktusok megoldásához. Machiavelli ezzel a realista szemléletmóddal létrehozta a modern politikatudományt. A politikát mint önálló szabályokkal, összefüggésekkel rendelkező folyamatot vizsgálta, ebben a tekintetben csak az okok és következmények érdekelték. Ő sem vetette el az erkölcsöt, ám tudta,

¹³⁶ ANTALFFY 1986 39-47.

¹³⁷ MACHIAVELLI 1978 58.

hogy az nem tartozik a politika világához. Az utókor Machiavellin töltötte ki azt a haragját, amelyet ez a fájdalmas felismerés ébresztett benne.

Erasmust nem ítélték halálra életében, de szent sem lett halála után. Nem bélyegezte meg az utókor. Erasmus a mértékletesség, a függetlenség, az erény példája volt életében is. A vallási kérdések előtörésével, a reformáció kezdetével ő sem tudott annyira független maradni, mint szeretett volna. Vallási semlegesség nélkül a függetlenség is nehéz, ha nem lehetetlen. Ugyanakkor *„az az eszme, amelyik nem tért át a valóságra, még sem legyőzöttnek, sem hamisnak nem bizonyult, s a szükséglet, bármilyen messze tolódjék is el a megvalósulása, nem szűnik meg továbbra is szükséglet maradni.”*¹³⁸ Erasmus megítélése mértékletes volt a vallásháborúk után. Ma az azonban az európaiság, a független szabad gondolkodás példaképe, aki a tudást, a megismerést és nem a vagyoni javakat vagy a hatalmat jelképezi. Utópia polgára az lehet, aki hisz a halhatatlanságban.¹³⁹

Morus Tamás, Niccolò Machiavelli, Rotterdami Erasmus Európát mint kulturális egységet, történeti fogalmat formáló alakjakkal, nézeteikkel Európa halhatatlan polgáraivá váltak. Reneszánsz témáról írva nem követünk el anakronizmust, ha ókori példával zárjuk a dolgozatot. Stefan Zweig Erasmus idealizmusától meghatottan így fejezi be egyik könyvét: *„azok az eszmék hatnak tovább erkölcsi hajtóerőként az új nemzedékben, amelyek nem koptak el, nem kompromittálták önmagukat a megvalósulásban. Csak a teljesítetlen ideálok térnek örökké vissza az emberiséghez.”*¹⁴⁰ Ennek alapján kijelenthetjük, hogy Erasmus a remény Machiavelli Pandora szelencéjéből.

Felhasznált irodalom

Ács Pál: Erasmus és a 16. századi magyar értelmiség; in: „Az idő ósága;” Osiris, Budapest, 2001.

ALMÁSI Miklós: Machiavelli: A hatalom racionalizmusa. In: uő.: Az értelem kalandjai; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

ANTALFFY György: Machiavelli és az állam tudománya; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

BÁN Imre: Morus és Erasmus; in: Uő.: Költők, eszmék, korszakok; Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

¹³⁸ ZWEIG 1993 178.

¹³⁹ MORE 2002 140.

¹⁴⁰ ZWEIG 1993 178.

BURCKHARDT, Jacob: A reneszánsz Itáliában; ford. Elek Artúr; Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1978.

BURKE, Peter: Az olasz reneszánsz; ford. Bérczes Tibor, Osiris, Budapest, 1999.

CHAMBERS, Raymond Wilson: Morus; ford. Nyilas Vera, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1971.

ENDREI Walter: A középkor technikai forradalma; Magvető, Budapest, 1978.

ERASMUS, Desiderius: A keresztény fejedelem neveltetése; ford. Csonka Ferenc 1987,

GOBINEAU, Joseph Arthur: A renaissance; ford. Székely István [é.n.] Franklin Társulat, Budapest

HELLER Ágnes: A reneszánsz ember; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

HERMANN Zsuzsanna: Cesare Borgia; Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1969.

HUIZINGA, Johan: Erasmus; ford. Gera Judit, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995.

HUIZINGA, Johan: A reneszánsz problémája. In: A történelem formaváltozásai; ford. Radnóti Miklós, Maecenas, Budapest, 1997.

KRISTELLER, Paul Oskar: Szellemi áramlatok a reneszánszban; ford. Takács Ferenc, Magvető, Budapest, 1979.

MACHIAVELLI, Niccolò: A fejedelem; Machiavelli művei I.; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978.

MASSON, Georgina: Impéria impériuma, Kurtizánok a reneszánsz kori Itáliában; ford. Kinszki Judit, Magvető, Budapest, 1977

MORE, Sir Thomas: Utópia; ford. Kardos Tibor; Szt. István Társulat, Budapest, 2002.

NIGG, Walter: Morus Tamás a lelkiismeret szentje; ford. Fr. Mihály, [é.n.], Budai Ferences Rendház, Budapest

PUCCI, Mario V.: Morus Tamás; ford. Tűzkő Lajos, Agapé, Szeged, 1992.

SZIGETHY Gábor: Machiavellizmus; 1977, Budapest, Magvető Könyvkiadó

TARNAS, Richard: A nyugati gondolat stációi; ford. Lázár A. Péter, Aduprint, Budapest, 1995.

TÓTA Péter Benedek: Kinek Se-hol-se-jó? (Az Utópia abszurd dicsérete). In: Utópiák és ellenutópiák; szerk. Bényei Tamás és Kroó Katalin, L'Harmattan, Budapest, 2010.

TÓTH J. Zoltán: Utópia vagy eszményi társadalom? In: Jogelméleti Szemle 2003/1. szám. szeptember 15. (Megjegyzések Morus Tamás művéhez) <http://jesz.ajk.elte.hu/toth13.html> (2012. 01. 31.)

VÁRKONYI Gábor: Kormányzási elvek vagy atyai jótanácsok? I. Rákóczi György fiához írt intelmei. In: szerk. Steinert Ágota: Évek és színek, Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére; Kortárs Kiadó, Budapest, 2005.

ZWEIG, Stefan: Rotterdami Erasmus diadala és tragédiája; ford. Horváth Zoltán, Holnap Kiadó, 1993.

The Three Theorians of the 16th Century – What does the 'Good Prince' mean?

A comparative analysis of sources under aspect of state theory

Summary

This analysis examines the theory of state of the three great humanist of the 16th century i.e. Thomas More, Desiderius Erasmus and Niccolò Machiavelli. All of their work is a utopia, More's is the utopia of the institutions, Machiavelli's is that of the efficiency and Erasmus' is that of ideal benevolence. Their portrait of the Prince i.e. the Power itself is in the focus. The study uncovers that these three portrait regarding the concept of the prince is the three main pole of the humanist state theory. More's is the antecessor of the constitutional monarchy because the power is in the hand of the elected insitutions. Machiavelli's is the other pole with his strong and powerful absolute prince, and the prince of Erasmus in theory is like the ancestor that of the enlightened absolutism. All the other form of governments are the combinations of these three cornerstones.